

1. ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Μέσο: . . . . . Η ΕΠΟΧΗ

Ημ. Έκδοσης: . . . 23/09/2018 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 23/09/2018

Σελίδα: 1

Σχολείο και θρησκευτική ελευθερία

Του Νίκου Φίλη*

Πολλοί, ανάμεσά τους και άνθρωποι της Αριστεράς, ρωτούν καλοπροαίρετα αν τα θρησκευτικά είναι το πρόβλημα του σχολείου σήμερα. Προφανώς και δεν είναι το πρόβλημα, αλλά, η αντίληψη εκκλησιαστικής επιβολής στην εκπαίδευση που υποκρύπτεται παραδοσιακά και μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών συνιστά μείζον θέμα. Αφορά στα ατομικά δικαιώματα, αλλά και την αναγκαία γνώση που θα έπρεπε να έχει το παιδί για να κατανοήσει το σύγχρονο κόσμο, σε μια περίοδο που οι θρησκείες διαδραματίζουν πολιτισμικό και πολιτικό ρόλο και ο «άλλος» είναι πολύ κοντά μας, είναι το παιδί του διπλανού θρανίου. Με αυτή την έννοια, το ουδετερόθρησκο σχολείο αποτελεί μέρος της αναγκαίας μεταρρύθμισης για ένα δημοκρατικό, σύγχρονο και ανοιχτό σχολείο.

Οι συνταγματικές διατάξεις όχι μόνο δεν εμποδίζουν, αλλά επιτάσσουν στην Πολιτεία να αναλάβει ανάλογες δράσεις. Υπάρχει, βεβαίως, η πρόσφατη απόφαση του ΣτΕ για τα θρησκευτικά, με την οποία επιχειρείται η παράκαμψη των συνταγματικών προβλέψεων και υποσκάπτεται η δημοκρατική νο-

μολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί με την απόφαση για τις ταυτότητες. Με την επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση είναι αναγκαία η κατάργηση του Προοιμίου, με βάση το οποίο το Άγιο Πνεύμα εμφανίζεται συμβολικά ως «πηγή του Συντάγματος» (κατά κυριολεξία, το επευλογεί!), καθώς και το άρθρο 3, όπου γίνεται η γνωστή αναφορά για την επικρατούσα θρησκεία. Η συνταγματική επιστήμη έχει χαρακτηρίσει αυτή τη διάταξη ως διαπιστωτική και όχι κανονιστική, δηλαδή, δεν συνιστά προνομιακή θέση της Ορθοδοξίας απέναντι στα άλλα θρησκευτικά. Δυστυχώς και οι δύο διατάξεις παρερμηνεύτηκαν προκειμένου το ΣτΕ να προχωρήσει στη γνωστή αναχρονιστική απόφασή του για το μάθημα των θρησκευτικών, νομολογώντας ότι πρέπει να παραμείνει ομολογιακό!

Οι παρεμβάσεις της Εκκλησίας στην εκπαίδευση είναι φανερές και κρυφές και συνιστούν ένα ολόκληρο πλέγμα θεσμικών και συμβολικών ρόλων, που εισχωρεί στην καθημερινότητα του σχολείου και έχει ως επίστεγασμα τη συνύπαρξη στο ίδιο υπουργείο της Παιδείας με τα θρησκευτικά. Παρότι η νομοθεσία αναγνωρίζει στην Πολιτεία την αποκλειστική αρμοδιότητα να αποφασίζει για την εκπαιδευτική πολιτική, η Ιεραρχία, εκμεταλλευόμενη την πολιτική ισχύ της (πραγματική ή νομιζόμενη και πάντως αναγνωριζόμενη με ευ-

λαβικό τρόπο από το πολιτικό σύστημα και όλες τις κυβερνήσεις...), έχει επιβάλει ουσιαστικά την αρχή της συναπόφασης σε σημαντικές υποθέσεις.

Θρησκευτική συνείδηση

Είναι χρέος της Πολιτείας να υπερασπίζει τη δημοκρατική αρχή, που είναι και συνταγματικά κατοχυρωμένη, σύμφωνα με την οποία «η Παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Το άρθρο 16 του ισχύοντος Συντάγματος αντικαθιστά το ανάλογο άρθρο του Συντάγματος του 1952, όπου μέσα στο μετεμφυλιακό κλίμα γινόταν, για πρώτη φορά σε Σύνταγμα, αναφορά σε θρησκευτική συνείδηση και ειδικότερα στην ελληνοχριστιανική συνείδηση. Προφανώς, η αναθεώρηση του 1975 επηρεάστηκε από το κλίμα της εποχής, από τη χρεωκοπία των ελληνοχριστιανικών δογμάτων που αποτέλεσαν την ιδεολογική βάση της χούντας και τελικώς «ευλόγησαν» την προδοσία της Κύπρου. Είναι τόσο χαρακτηριστική η ρι-

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΣΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 2

1. ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Μέσο: . . . . . Η ΕΠΟΧΗ

Ημ. Έκδοσης: . . . 23/09/2018 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 23/09/2018

Σελίδα: 2

Σχολείο και θρησκευτική ελευθερία

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 1

ζοοπαστική θεώρηση της εποχής της Μεταπολίτευσης, που στο Προσχέδιο Συντάγματος της ΝΔ δεν υπήρχε αναφορά στη θρησκευτική συνείδηση, προστέθηκε όμως κατά την πορεία της Αναθεώρησης.

Θρησκευτολογία αντί Θρησκευτικών

Η πρόσφατη παρέμβαση της Ιεραρχίας για τα νέα προγράμματα των Θρησκευτικών είναι άλλη μία απόδειξη της τάσης για εκκλησιαστική επιβολή στο χώρο της εκπαίδευσης. Ωστόσο, το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μάθημα γνώσης και όχι πίστης. Τα τολμηρά βήματα που έγιναν με τα νέα προγράμματα, μπορούν να αξιοποιηθούν ώστε, σταδιακά, και με βάση την εκπαιδευτική εμπειρία να δημιουργηθεί μάθημα Θρησκευτολογίας ή, όπως συμβαίνει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, να καθιερωθεί αργότερα μάθημα Φιλοσοφίας. Δεν είναι άραγε περίεργο ότι στη χώρα που γέννησε τη Φιλοσοφία δεν διδάσκεται στα σχολεία η Φιλοσοφία, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες; Και ακόμη, δεν είναι περίεργο ότι στο προτεινόμενο σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στην Γ' Λυκείου, τα Θρησκευτικά παραμένουν υποχρεωτικό μάθημα σε όλες τις κατευθύνσεις, ενώ αφαιρείται η Ιστορία; Η διδασκαλία της σύγχρονης Ιστορίας θα γίνεται έτσι μία χρονιά, μόνο στη Γ' Γυμνασίου, σύμφωνα με τα ισχύοντα προγράμματα,

Θρησκευτικών, αλλά αρκούσε η εκ μέρους του γονέα επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης.

Η κυβέρνηση της Αριστεράς, που εκλέχτηκε τον Ιανουάριο του 2015, στα μέσα δηλαδή της σχολικής χρονιάς, αν προχωρούσε στην άμεση κατάργηση της εγκυκλίου Λοβέρδου, ήταν πιθανό να προκαλούσε απρόβλεπτα προβλήματα λειτουργίας στα σχολεία. Στη συνέχεια, ως υπουργός Παιδείας, έθεσα ως πρώτο στόχο την προώθηση των νέων προγραμμάτων σπουδών στα θρησκευτικά και, για ενόητους λόγους, προγραμμάτιστα για αργότερα μια σειρά παρεμβάσεις στα υπόλοιπα εκκρεμή ζητήματα.

Με το νέο Προεδρικό Διάταγμα για τη λειτουργία των σχολείων, αποσυμφερείται η εκπαίδευση από την καταχρηστική εφαρμογή του μέτρου του εκκλησιασμού. Εφεξής, ο εκκλησιασμός επ' ευκαιρία των εορτών των Χριστουγέννων, του Πάσχα και των Τριών Ιεραρχών «δύναται να πραγματοποιείται κατά την κρίση του Συλλόγου Διδασκόντων και εφόσον οι συνθήκες το επιτρέπουν».

Υπάρχει έτοιμη τροπολογία

Αντιθέτως, παραμένει η καθημερινή υποχρεωτική προσευχή στα Δημοτικά σχολεία. Πολλοί εκπαιδευτικοί αλλά και εκκλησιαστικοί παράγοντες έχουν διερωτηθεί ποια είναι η σκοπιμότητα της καθημερινής υποχρεωτικής προσευχής, ένα μέτρο που έχει καταστεί ρουτίνα. Παρατηρείται επίσης ότι η επιβολή λατρευτικών πρακτικών στα μικρά

παιδιά μπορεί να εκλαμβάνεται από αυτά ως μια μορφή επηρεασμού της προσωπικότητάς τους, τόσο ξένη μάλιστα με το γενικότερο μήνυμα ελευθερίας του Χριστιανισμού. Γνωρίζω ότι το θέμα της προσευχής χρειάζεται εξαντλητική συζήτηση και ανα-

ζήτηση συναיενσεων, σε μια κοινωνία και ένα σχολείο που όλο και περισσότερο αποκτούν πολυθρησκευτική σύνθεση, ενώ, ταυτόχρονα, βαθιάει η διαδικασία της εκκοσμικευσης. Στα ανεπίλυτα προβλήματα συμπεριλαμβάνεται η αναγραφή του θρησκευματος στους τίτλους σπουδών. Πρόκειται για μέτρο που παραβιάζει τη νομοθεσία για την προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και επιβιώνει περίπου 20 χρόνια από την κατάργηση της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες. Στα αρχεία του υπουργείου Παιδείας απόκειται τροπολογία που είχαμε ετοιμάσει για την κατάργηση αυτού του αναχρονισμού, εν όψει μάλιστα της επαπειλούμενης παραπομπής της χώρας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Η γνωστή εξέλιξη με την απομάκρυνσή μου από το υπουργείο Παιδείας, είχε ως συνέπεια να μην προωθηθεί τελικώς η εν λόγω τροπολογία, η αλλαγή της εγκυκλίου Λοβέρδου και μια σειρά άλλες παρεμβάσεις που συνιστούσαν αποφασιστική τομή και ενδυνάμωση της θρησκευτικής ελευθερίας στο σχολείο.

που η αλλαγή τους αποτελεί επείγουσα αναγκαιότητα. Η μετατροπή του μαθήματος των Θρησκευτικών σε μάθημα γνώσης και όχι πίστης αλλάζει το πολιτισμικό κλίμα μέσα στο σχολείο, καθώς και τις ξεπερασμένες νοοτροπίες και σιγά-σιγά βοηθά στη συνολική αλλαγή του τρόπου κατανόησης του θρησκευτικού φαινομένου. Γι' αυτό, σε συνεργασία με Θεολόγους Εκπαιδευτικούς, επιλέξαμε την αλλαγή του μαθήματος, με πρωτοβουλία και τελική ευθύνη του Ιδρύματος Εκπαιδευτικής Πολιτικής, που αποτελεί τον επίσημο φορέα εκπαιδευτικής πολιτικής της εκάστοτε κυβέρνησης.

Ακατανόητη η δήλωση θρησκευτικών φρονημάτων

Μέσα σε αυτήν την προοπτική αλλαγής του εκπαιδευτικού παραδείγματος για την κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου, είναι ακατανόητη η επιβίωση της δήλωσης θρησκευτικών φρονημάτων, προκειμένου να απαλλαγεί ένας μαθητής από το μάθημα. Η δήλωση καθιερώθηκε με απόφαση του υπουργού Παιδείας Α. Λοβέρδου, μόλις λίγες μέρες πριν από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, προφανώς, μετά από πίεση της Εκκλησίας γιατί η προηγούμενη απόφαση Αρβανιτόπουλου ήταν λίγο χαλαρότερη, δηλαδή, δεν αξίωνε να δηλώνει κάποιος ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος για να μην παρακολουθήσει το μάθημα των

* Το κείμενο αποτελεί ανάπτυξη της ομιλίας του Ν. Φίλη στην εκδήλωση της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΛΕΔΑ) με θέμα «Σχολείο και θρησκευτική ελευθερία», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 19 Σεπτεμβρίου 2018. Ο Ν. Φίλης είναι βουλευτής Α' Αθήνας του ΣΥΡΙΖΑ, τ. υπουργός Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.

Συνταγματική αναθεώρηση και διαχωρισμός εκκλησίας - κράτους

ΤΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗ ΜΑΛΛΙΟΥ*

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ, μια σειρά από περιστατικά που σχετίζονται με τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει αποκτήσει η ορθόδοξη εκκλησία στο εσωτερικό του Ελληνικού κράτους και ο παραγκωνισμός άλλων θρησκειών επαναφέρει με ακόμα μεγαλύτερη δυναμική το αίτημα για συνταγματικό χωρισμό του κράτους από την εκκλησία.

Παράδειγμα 1^ο: Το 2006, η θρησκευτική ηγεσία τελεί αγιασμό στο Συμβούλιο της Επικρατείας για την έναρξη του δικαστικού έτους. Δώδεκα χρόνια αργότερα, η Ολομέλεια του ίδιου δικαστηρίου αποφασίζει ότι το μάθημα θρησκευτικών δεν μπορεί να είναι θρησκευολογικό με έμφραση στο ορθόδοξο δόγμα, αλλά πρέπει να μεταδίδει μόνο το δόγμα αυτό (ομολογιακό), γιατί διαφορετικά παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία των ορθόδοξων μαθητών και των γονέων τους. Όσο για τους λοιπούς μαθητές, μπορούν να εξαιρούνται από το μάθημα, γνωστοποιώντας στο κράτος τις πεποιθήσεις τους (ΣτΕΟΛ 660/2018).

Παράδειγμα 2^ο: Η Εκκλησία της Ελλάδος και η πλειοψηφία των ιεραρχών δεν έχουν απλώς αντίθετη άποψη με την λειτουργία τεμένους και αποτεφρωτηρίου για την καύση των νεκρών. Προσπαθούν -και έως σήμερα τουλάχιστον έχουν καταφέρει-, είτε μέσω δικαστικών προσφυγών είτε μέσω επηρεασμού της πολιτικής ηγεσίας και της λαϊκής γνώμης, να εμποδίσουν την ανέγερση και λειτουργία τους. Και τούτο, παρά το γεγονός ότι εδώ και μερικά χρόνια έχει θεσμοθετηθεί η δυνατότητα ανέγερσής τους.

Παράδειγμα 3^ο: Προ ετών ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σερραφείμ προσήλθε σε αστυνομικό τμήμα μαζί με βουλευτές της Χρυσής Αυγής, για να καταθέσει μήνυση κατά των συντελεστών θεατρικού έργου, το οποίο κατά την άποψή του, ήταν προσβλητικό για την ορθόδοξη πίστη. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Μητροπολίτης Αιγαίας και Καλαβρύτων Αμβρόσιος, αναφερόμενος σε ομοφυλόφιλους συμπολίτες μας, προέτρεψε σε πράξεις βίας εναντίον τους («Όταν και όπου τους συναντάτε, φτύστε τους, μη τους αφήνετε να σηκώνουν κεφάλι»).

Δυστυχώς, τα ανωτέρω παραδείγματα δεν είναι ούτε εξαιρέσεις από τον κανόνα ενός θρησκευτικά ουδέτερου κράτους ούτε μπορούν να αντιμετωπίζονται ως γραφικές και περιθωριακές περιπτώσεις. Συνιστούν παραδείγματα του σύγχρονου «ελληνοχριστιανικού» πολιτισμού, της «κρατικοποι-

ησης» της εκκλησίας και της «εκκλησιαστικοποίησης» του κράτους και επιβεβαιώνουν την ανάγκη για διακριτούς ρόλους του κράτους από την εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο παράδειγμα αναδεικνύει αφενός μεν το ζήτημα της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, αφετέρου δε την ιδιαίτερη σημασία της συνταγματικής κατοχύρωσης της ορθοδοξίας ως «επικρατούσας θρησκείας». Έτσι, αντί δυστυχώς το μάθημα των θρησκευτικών να μετατρέπεται σταδιακά από ομολογιακό σε θρησκευολογικό και να συμπεριλάβει την εισαγωγή στην ιστορία, την κοινωνιολογία και τη δογματική όλων των θρησκειών, το Συμβούλιο Επικρατείας υπερασπίζεται τον ομολογιακό χαρακτήρα του κράτους. Με μια δικαστική απόφαση που θυμίζει άλλες εποχές και θεοκρατικά καθεστώτα, η Ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας προσδιορίζει το περιεχόμενο του μαθήματος υπό το φως του άρθρου 3 του Συντάγματος, το οποίο ανάγει την ορθοδοξία ως «επικρατούσα θρησκεία».

Προφανώς, ένα θρησκευολογικό μάθημα που μελετά το ρόλο των θρησκευτικών παραδόσεων στον πολιτισμό μπορεί να έχει θέση στο ελληνικό σχολείο. Εντούτοις, ο ομολογιακός χαρακτήρας που προτάσσει τη «μία και μοναδική» αλήθεια δεν μπορεί να συνυπάρξει σε ένα σχολείο που οφείλει να προάγει την κριτική σκέψη, την αναζήτηση και τον εις βάθος διάλογο.

Από την άλλη πλευρά, γίνεται πλέον σαφές ότι η διακηρυσσόμενη θρησκευτική ελευθερία όλων των ανθρώπων δύσκολα μπορεί να συμπερευθεί με την συνταγματική ανακήρυξη της ορθόδοξης θρησκείας ως «επικρατούσας». Και μπορεί εδώ και πολλά χρόνια οι συνταγματολόγοι να ερμηνεύουν τη διάταξη αυτή ως διαπιστωτική της αριθμητικής υπεροχής των ορθόδοξων μεταξύ του πληθυσμού, πλην όμως η ύπαρξη της διάταξης αυτής συμβάλλει και αυτή (ιδίως μέσω του δικαστικού ακτιβισμού) στην επέκταση της εκκλησίας σε θέματα κρατικής αρμοδιότητας.

Στην προσπάθειά τους αυτή να διεκδικήσουν μέρος στο πολιτικό γήγενσθαι, οι εκπρόσωποι της εκκλησίας επιδεικνύουν την ιδιαίτερη ιστορική σχέση κράτους και εκκλησίας και προσπαθούν να τη μετατρέψουν σε πολιτικό κεφάλαιο. Και τούτο, με διαρκή απειλή εκλογικού κόστους σε όσους πολιτικούς δεν συμπορεύονται με τις απόψεις τους

2. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μέσο: . . . . . ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . . 23/09/2018 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 23/09/2018

Σελίδα: 30

30

Το δεύτερο παράδειγμα έχει να κάνει με την προνομίωχο θέση της ορθόδοξης εκκλησίας στο εσωτερικό των κρατικών θεσμών και τον διαρκή παραγκωνισμό των άλλων θρησκειών. Βεβαίως, στον τόπο μας δεν γίνονται διωγμοί θρησκευτικών μειονοτήτων. Γίνονται όμως διακρίσεις. Και δείγματα διακρίσεων και μη ανοχής προς τη διαφορετική θρησκευτική πίστη υπάρχουν πολλά: από την παρεμπόδιση ή τις δυσκολίες της ίδρυσης ναών για τη λατρεία άλλων θρησκειών έως την απειλή της δίωξης της διάδοσής τους και τη δυσμενή διάκριση ορισμένων ιδίως θρησκευτικών κοινοτήτων (όπως π.χ. οι Μάρτυρες του Ιεχωβά). Από την ύπαρξη θρησκευτικών συμβόλων στις αιθουσές διδασκαλίας και δικαστηρίων έως τον εκκλησιασμό και την πρωινή προσευχή στα σχολεία. Από τον προνομίωχο χαρακτήρισμό της ορθόδοξης εκκλησίας ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου έως την εξασφάλιση της μισθοδοσίας των ιερέων από το ελληνικό κράτος. Από την αναγραφή του θρησκευματος στα δημόσια έγγραφα έως την ύπαρξη θρησκευτικών υπηρεσιών στις θρησκευτικές υπηρεσίες των δημόσιων υπηρεσιών και την προνομιακή φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Το τρίτο παράδειγμα μας θυμίζει ότι κάποι-οι ανώτατοι αξιωματούχοι της ορθόδοξης εκκλησίας, υπό την ανοχή (ή και επιδοκμασία) μερίδας του πολιτικού κόσμου, συχνά προβάλλουν την αξίωση να επεμβαίνουν στο δημόσιο βίο. Και τούτο, με τέτοια συχνότητα και επιμονή, σαν να ήταν θεσμοθετημένοι συντελεστές του. Στο πλαίσιο αυτό, μερίδα της ιεραρχίας ανάγει σε δικαίωμά της το να έχει και να εκφράζει δημοσίως απόψεις για τα εθνικά θέματα, ακόμα και αν αυτά αφορούν τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας (βλ. Μακεδονικό). Στην προσπάθειά τους αυτή να διεκδικήσουν μέρος στο πολιτικό γίγνεσθαι, οι εκπρόσωποι της εκκλησίας επιδεικνύουν την ιδιαίτερη ιστορική σχέση κράτους και εκκλησίας και προσπαθούν να τη μετατρέψουν σε πολιτικό κεφάλαιο. Και τούτο, με διαρκή απειλή εκλογικού κόστους σε όσους πολιτικούς δεν συμπορεύονται με τις απόψεις τους.

Συμπερασματικά: οι συνταγματικές διατάξεις για την επικρατούσα θρησκεία και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης ως σκοπού της παιδείας, αλλά και η επίκληση στο Σύνταγμα της Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαφέτου Τριάδος θα μπορούσαν να μην είναι από μόνες τους προβληματικές. Διότι ακόμα και σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο νομοθέτης και η διοίκηση είχαν και έχουν ευρύ περιεχόμενο ουσιαστικών ρυθμίσεων για την εμπέδωση της ανεξίθρησκείας και της ουσιαστικής ισότητας.

Εντούτοις, τόσο λόγω του δικαστικού ακτιβισμού όσο και λόγω της νομοθετικής ατολμίας, είναι προφανές πλέον ότι οι ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις συνιστούν «αγκάθια» που πρέπει να φύγουν. Διότι κρατούν το κράτος δέσμιο της εκκλησίας, θέτουν σε αμφισβήτηση τη δημοκρατική του συνέπεια και θίγουν τα δικαιώματα των πολιτών. Έτσι, πλέον, πλάι στα αυτονόητα της συνταγματικής αναθεώρησης (π.χ. αλλαγή στην ποινική δίωξη των υπουργών, στη βουλευτική ασυλία, στον τρόπο επιλογής των προέδρων των ανώτατων δικαστηρίων, κλπ.) ήρθε και η στιγμή συνταγματικού διαχωρισμού της εκκλησίας από το κράτος και της ρητής κατοχύρωσης της θρησκευτικής ουδετερότητας του τελευταίου.